

ביאן بیان Bayan

The Arabs in Israel הערבים בישראל

עורכים: איתמר רדאי ואריק רודניצקי

גיליון מס' 13, פברואר 2018

תוכן העניינים

- 2 דבר העורכים
- 3 איתמר רדאי / אל-מדינת: סדר יום אזרחי חדש לערבים בישראל?
- שלומי דסקל / מתמזג, אבל לאו דווקא אופטימי: בְּסָאם בִּירוּמִי, אמן רוק ערבי
- 6 בישראל – בין האישי לפוליטי

דבר העורכים

בגיליון הנוכחי של **ביאן** שני מאמרים. המאמר הראשון, מאת איתמר רדאי, דן בתכנית הלימודים האלטרנטיבית לאזרחות שהוצעה לאחרונה מטעם ועדת המעקב העליונה של הציבור הערבי בישראל. המאמר השני, פרי עטו של שלומי דסקל, סוקר את פעילותו של המוסיקאי והיוצר בסאם בירומי ומנתח את תוכני יצירתו בהקשר החברתי והפוליטי.

ביאן הוא רבעון לענייני החברה הערבית בישראל, המתפרסם מטעם תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי במרכז דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל-אביב.

אנו מזמינים את קוראינו לפנות אלינו בדרכים אלה:

- תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי:

ד"ר איתמר רדאי (מנהל אקדמי)

טלפון 03-6406438

דוא"ל itamar.radai@nyu.edu

אריק רודניצקי (מנהל פרויקטים)

טלפון 03-6409991

- אתר האינטרנט של תכנית קונרד אדנאואר: www.dayan.org/kap

© כל הזכויות על פרסום הרבעון שמורות לתכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי, אוניברסיטת תל-אביב, 2018. מותר לצלם, להעתיק ולצטט מפרסום זה בציון מפורט של שם המקור, של עורכיו ושל מקום ההוצאה לאור. אין לשכפל את הפרסום ללא רשות בכתב מהעורכים.

תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי נוסדה ב-2004 על ידי קרן קונרד אדנאואר מגרמניה ואוניברסיטת תל-אביב וכחלק ממרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה. היא המשכה המורחב של התכנית לחקר הפוליטיקה הערבית בישראל שהקימו קרן אדנאואר ואוניברסיטת תל-אביב ב-1995. התכנית נועדה להעמיק את הידע וההבנה של יחסי יהודים-ערבים בישראל באמצעות כינוסים, הרצאות לקהל הרחב וסדנאות וכן באמצעות מחקר, פרסומים ותיעוד.

תודה לנחמה ברוך שערכה והתקינה את המאמרים בעברית.

העורכים

איתמר רדאי* / אל-מדניאת¹: סדר יום אזרחי חדש לערבים בישראל?

לקראת פתיחת שנת הלימודים הנוכחית, תשע"ח (2017–2018) הוציאה לאור ועדת המעקב העליונה של הציבור הערבי בישראל² יחד עם פורום המורים הערבים לאזרחות³ מקראה בערבית שכותרתה "חוברת האזרחות לקיץ 2018".⁴ המקראה כוללת כ-300 עמודים ומיועדת לתלמידים בבתי הספר התיכוניים העומדים לסיים את לימודיהם ולגשת לבחינת הברגרות באזרחות בקיץ הקרוב. המקראה יצאה לאור במסגרת מיזם המתנהל בשנים האחרונות בניצוחה של ועדת המעקב העליונה.

אות הפתיחה למיזם ניתן בהחלטה שקיבלה ועדת המעקב בינואר 2016, והוא התפרסם במסיבת עיתונאים ובהודעה לעיתונות שהופצה בערבית ובעברית ב-10 באוקטובר 2016. בהודעה נמסר על "השלמת השלב הראשון בהכנת החומרים המשלימים והאלטרנטיביים ללימודי האזרחות לתלמידים הערבים. החומרים שיוצגו באתר של ועדת המעקב ישמשו את המורים, התלמידים וההורים על מנת להשלים את הידע החסר והפגום שהוצג בתכנית הלימודים הרשמית". בהמשך פנה גילוי הדעת למשרד החינוך ב"הצעה פתוחה... ודרישה לתיקון כלל לימודי האזרחות על מנת שישקפו שאיפה [ליצירת] אזרח דמוקרטי, דינמי ופתוח, לפלורליזם ולשוויון. כמובן שזהו צעד מתבקש בכל תכנית הלימודים (שפה ערבית, גיאוגרפיה, היסטוריה, סוציולוגיה וכו')".⁵

מערכת החינוך ותכנית הלימודים לתלמידים הערבים בישראל בשפה הערבית היו במשך השנים נושא שנוי במחלוקת וכר למחקר לא מעט. תכנית הלימודים תוארה לרוב בפי אקדמאים ערבים כמושנת, בלתי מעודכנת ולא רלוונטית דייה להווה ולמציאות החיים של האזרחים הערבים בישראל, בעיקר במקצועות שצוינו לעיל. בין היתר נשמעה ביקורת על מיעוט המשאבים המושקעים ועל עיצוב התכנים שנעשה כמעט ללא שיתופם של האזרחים הערבים מאז תקופת הממשל הצבאי (1948–1966). נטען גם כי תכנית הלימודים מותאמת לציבור היהודי ואינה מתאימה לצורכי התלמידים הערבים מבחינה לאומית, תרבותית ודתית.⁶

מאז שנות השמונים נערכו רפורמות חלקיות במערכת שנועדו להתאים את תכניות הלימודים ולהפוך לעדכניות ורלוונטיות לתלמידים הערבים, ובהן גם בתחום לימודי האזרחות. במסגרת זו הוציא משרד החינוך לאור ספר אזרחות בערבית שעסק בדיון בנושאים שנחשבו עד אז לרגישים כגון זהות, הפקעת קרקעות וזכויות אזרח, כולל עיסוק בזהותם הלאומית הפלסטינית של האזרחים הערבים בישראל.⁷ ועדת קרמניצר (1996) שמינה שר החינוך אמנון רובינשטיין קראה בין היתר למפגש עם "האחר" בחברה ולחיוזק המכנה המשותף, לצד דיון פתוח על סלעי

* ד"ר איתמר רדאי הוא המנהל האקדמי של תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי במרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, אוניברסיטת תל-אביב.

¹ אל-מדניאת: שמם בערבית של לימודי האזרחות בבתי הספר.

² ועדת המעקב העליונה של הציבור הערבי בישראל (לג'נת אל-מתאבעה אל-עליא לל-ג'מאהיר אל-ערביה פי אסראיל) הוקמה ב-1982 ביוזמתו של יושב-ראש הוועד הארצי של ראשי הרשויות המקומיות הערביות, שהוקם ב-1974 כמסגרת-על מייצגת לאזרחים הערבים. הקמתה של ועדת המעקב העליונה נחשבת לשיאו של תהליך ההתארגנות הפוליטית של הערבים בישראל. בוועדה חברים ראשי הרשויות המקומיות ונציגי המפלגות הפוליטיות הפעילות בציבור הערבי, הן אלה המיוצגות בכנסת והן אלה שאינן מיוצגות (אין בוועדה נציגים ממפלגות ציוניות). במסגרתה פועלות ועדות משנה לנושאי חינוך, בריאות, ספורט, שירותים חברתיים וחקלאות. הוועדה לא זכתה להכרה מצד ממשלת ישראל, אולם במהלך השנים נפגשו ראשי ממשלה עם חברי הוועדה פעמים אחדות. ב-2015 נבחר לראשות הוועדה ח"כ לשעבר מוחמד ברכה (חד"ש), ומאז הוא עומד בראשה. ראו: איתמר רדאי, "בין פלסטין לישראל: הבחירות לראשות ועדת המעקב העליונה, משמעותן והשלכותיהן", ביאן 6, נובמבר 2015; אתר ועדת המעקב העליונה: <http://www.almotabaa.com>

³ פורום המורים הערבים לאזרחות (מנתדא מעלמי אל-מדניאת אל-ערב) הוקם בכינוס שנערך בכפר קרע באוגוסט 2016. ראו "הקמת פורום מורי האזרחות הערבים", אל-צנארה, 29.8.2016.

⁴ כראסת מדניאת ציף 2018 (ללא ציון מקום ותאריך: ועדת המעקב העליונה ופורום המורים הערבים לאזרחות).

⁵ <http://www.sonara.net/full/286104> /اطلاق-كراسة-مصطلحات-المدنيات-البديلة-في-موقع-لجنة-المتابعة-العليا

⁶ ראו למשל: ח'אלד אבו עסבה, החינוך הערבי בישראל: דילמות של חינוך לאומי (ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 2007), עמ' 9–12.

⁷ מאג'ד אלחאג', חינוך בקרב הערבים בישראל: שליטה ושינוי חברתי (ירושלים: מאגנס, 1996), עמ' 122–124.

המחלוקת. מסקנות אלה חיזקו מגמה זו שבה לידי ביטוי בספרי הלימוד המיועדים לתלמידים הערבים, בהם ספרי האזרחות.⁸

בשנים האחרונות נשמעה מצד אקדמאים ערבים קריאה הולכת וגוברת ודרישה להשפיע על חינוכו של המיעוט הערבי במסגרת הדרישה לשוויון זכויות. המשפטן ד"ר יוסף ג'בארין (מאז 2015 ח"כ מטעם חדי"ש והרשימה המשותפת) הגדיר את הדברים כך: "השאיפה לטרנספורמציה בחינוך הערבי עומדת בראש מעייניה של האוכלוסייה הערבית. ביסוד הטרנספורמציה הזאת מונחת הדרישה לקדם מהותית את מצב החינוך הערבי ולהשוות את מעמדו לזה הניתן לתלמידים היהודים. שוויון – הן ברמה האינדיווידואלית והן ברמה הקבוצתית, ובכל המישורים: התשתיות, ההישגים, האיכויות, המבנה הארגוני ותוכני הלימוד...⁹ נתמקד בשאלה באיזו מידה מבטיח השיח המשפטי בישראל את זכותם של האזרחים הערבים להשפיע על החינוך שלהם".¹⁰ בשיח זה עלתה גם דרישה לשנות את תוכניהם של לימודי האזרחות ולהשפיע על הצגת הסוגיות הנפיצות ביותר ביחסים בין המיעוט הערבי למדינה. ואכן, ב-2005 יצא לאור ספר מושגים חלופי בנושאי זהות והשתייכות, הנכללים בלימודי האזרחות, פרי עטם של אקדמאים ערבים בכירים.¹¹

על רקע זה התעוררה התנגדות בחוגים פוליטיים ואקדמיים ערביים לספר האזרחות החדש "להיות אזרחים בישראל", שיצא לאור מטעם משרד החינוך ב-2016 ונועד לשמש את המורים בכל הזרמים במערכת החינוך, וכן למחווה המושגים שיצא לאור בעקבותיו. אף הוגשה עתירה לבג"ץ בנושא (שנדחתה), ונציגים ערבים בוועדת מקצוע האזרחות התפטרו מתפקידם, לאחר שלטענתם לא התקבלו ההערות שהעלו על חוברת המושגים ועל הספר.¹² העיתונות הערבית בארץ דיווחה בהרחבה על הנושא, ונציגים פוליטיים בכירים, בהם יו"ר ועדת המעקב העליונה, ח"כ לשעבר מוחמד בַּרְכָה, וח"כ ד"ר יוסף ג'בארין, התבטאו בחריפות נגד ספר האזרחות החדש וקראו להחרימו ולהוציא במקומו ספר חדש מטעם ועדת המעקב.¹³

המיזם של ועדת המעקב העליונה נועד ליצור תכנית לימודים חלופית ללימודי אזרחות לבתי הספר הערבים בישראל. מעורבותה של ההנהגה הבכירה מעידה כי אין מדובר בנושא חינוכי גרידא אלא בנושא בעל חשיבות לאומית ואזרחית כאחד מבחינתה של אותה הנהגה. בדברים שנשא במסיבת העיתונאים ב-10 באוקטובר 2016 הטעים ברכה את הכוונה לעבור לצעדים מעשיים ולא להסתפק במחאה בלבד, כבעבר. פרופ' אַסְעַד גַּאנֶם מבית הספר למדע המדינה באוניברסיטת חיפה, שמונה לרכז המיזם, ציין באותה מסיבת עיתונאים: "אנו – הפלסטינים בישראל – קבוצה חזקה, שביכולתה לכפות שינוי על ידי יוזמה מצידה". דברי השניים פורסמו במלואם באתר ועדת המעקב; נושא "אל-מדניא" הועמד בו במקום מרכזי ונוספו לו חומרי המיזם השונים. כמו כן נערכה סדרה של מפגשים שארגנו פעילי המיזם עם מורים ערבים לאזרחות ובמהלכם חולקו החומרים. חומרי המיזם כוללים ארבעה נדבכים, לדברי יוזמיו: הראשון כולל הערות על המחווה לאזרחות "והצגת נקודת מבט מאוזנת ודמוקרטית"; ל-46 מתוך 162 מושגים במחווה המקורי נוספו הערות ונכתבו 13 מושגים חדשים. השני כולל מערכי שיעור משלימים שהכינה האגודה לזכויות האזרח בישראל. השלישי כולל חוברת שכותרתה "אל-מדניא – מצ'אמיני בַּדִּילָה" [האזרחות: תכנים חלופיים], המיועדת לציבור המורים, והרביעי – סיכום התכנים כולם, שיצא לאור כמקראה בראשית שנת לימודים זו.¹⁴

החוברת "אל-מדניא" מתפרסת על פני 92 עמודים, והיא יצאה לאור על ידי "דָּרְאסָאָת" – המרכז הערבי למשפט ומדיניות שייסד וניהל ח"כ ד"ר ג'בארין עד להיבחרו לכנסת. היא כוללת שישה פרקים: הרקע ההיסטורי להקמת מדינת ישראל, זהותה היהודית של המדינה, הנכבה

⁸ ראו תמצית דוח ועדת קרמניצר:

http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Mazkirut_Pedagogit/Mate/OdotHamate/Ezrachim/BeEzrakh.htm

⁹ ההדגשה שלי.

¹⁰ יוסף ג'בארין, "על הזכות להשפיע על החינוך בהקשר של המיעוט הערבי-פלסטיני בישראל", בתוך איימן אגבאריה (עורך), **הכשרת מורים בחברה הפלסטינית בישראל** (תל-אביב: רסלינג, 2013), עמ' 49.

¹¹ מחמד אמארה, מצטטא כבהא, **הויה ואנתמאא: משרוע אל-מצטלחאת אל-אסאסיה לל-טלאב אל-ערב** (חיפה: אבן ח'לדון, 2005).

¹² ירדן צור, "שני הנציגים הערבים בוועדת המקצוע לאזרחות התפטרו בגלל מילון המושגים; בג"ץ לא קיבל את טענות העותרים", **הארץ**, 20.7.2017.

¹³ ג'בארין קורא להחרמת ספר האזרחות החדש, "אל-צנארה", 23.12.2015; "ברכה: ועדת המעקב תוציא לאור ספר אזרחות חלופי אם משרד החינוך יתעקש להוציא לאור את ספרו", "אל-צנארה", 22.12.2015.

¹⁴ <http://www.almotabaa.com/مواد-مدينية>

והנרטיב הפלסטיני, המיעוט בצל הרוב, הדמוקרטיה הישראלית ושאלת הזהות.¹⁵ בין מרכיבי הזהות של האזרחים הפלסטינים בישראל מציינת החוברת נושאים אלה: ההשתייכות לישות הלאומית הפלסטינית, העמידה האיתנה (צמוד), הקשר לאדמה, שיח השורשיות (אצלאניה) המדגיש את הקשר ההיסטורי של האזרחים הערבים לארץ, ההשתייכות לסביבה הערבית באזור ודחיית השיח העדתי והסיעתי המפלג והמפצל, תוך הדגשת הזהות הלאומית. לצד כל אלה מודגש גם מעמדו המרכזי של ההיבט האזרחי הישראלי בזהותו של המיעוט הערבי.¹⁶

החוברת כוללת גם מסרים המדגישים את הזהות הישראלית והמנוגדים לנרטיב הפלסטיני הרווח. למשל, בפרק העוסק ברקע לקום המדינה, הפותח את הספר, מתוארת הופעת התנועה הציונית באירופה כתנועה לאומית על רקע ההשכלה היהודית ועלייתן של התנועות הלאומיות.¹⁷ תיאור זה מנוגד לנרטיב ולזיכרון הפלסטיניים הקולקטיביים של הסכסוך, הרואים בציונות לרוב תנועה קולוניאליסטית שהתיישבה בארץ בשליחות המעצמות הקולוניאליות.¹⁸ אין זו הדוגמה היחידה לעמדות שאינן עולות בקנה אחד עם הנרטיב הפלסטיני הלאומי במיזם אל-מדינת: למשל, במקראה "חוברת האזרחות לקיץ 2018" מודגשת זהותה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, שהיא מדינת לאום מודרנית.¹⁹ הערבים בישראל, לפי המקראה, משתייכים ללאום הערבי (אל-קומיה אל-ערביה) אך הם בעלי אזרחות ישראלית (ג'נסייה אסראיליה). את מצבם משווים הכותבים לבעלי מוצא אתני גרמני החיים באוסטריה או בשווייץ.²⁰

ההיבט האזרחי עמד במוקד הסקר המקיף שערכה קרן קונרד אדנאואר בקיץ האחרון במסגרת פעילותה של תכנית אדנאואר במרכז דיין. הסקר כלל קבוצות מיקוד וסקר טלפוני של האוכלוסייה הערבית וממצאיו מלמדים על התחזקות הזהות האזרחית הישראלית, אך ללא ויתור על הזהות הלאומית והתרבותית הערבית-פלסטינית. אחד הממצאים שבלטו בקבוצות המיקוד היה היעדר סתירה – בעיני המשתתפים – בין הזהות הלאומית לבין הזהות האזרחית.²¹

השקת מיזם אל-מדינת של ועדת המעקב העליונה מלמדת מצד אחד על התגברות הביטחון העצמי ועל נכונות לקרוא תיגר על הנרטיב המקובל על הממסד הישראלי, ומצד שני היא מעידה על רצון עז לעצב את הזהות האזרחית ולהשפיע עליה עד כדי ניסיון ליצור סדר יום אזרחי חדש בלא לוותר על הזהות הלאומית והתרבותית. זוהי אפוא ראייה נוספת להפיכת הזהות האזרחית הישראלית למרכיב מרכזי בתפיסתם העצמית של האזרחים הערבים בישראל.²²

¹⁵ אל-מדינת: מצ'אמין בדילה (ללא ציון מקום: דראסאת, 2016).

¹⁶ שם, עמ' 88–91.

¹⁷ שם, עמ' 13–18.

¹⁸ רוני שקד, מאחורי הכאפייה: הסכסוך מנקודת המבט הפלסטינית (תל אביב: ידיעות אחרונות, 2018), עמ' 90–91.

¹⁹ כראסת מדינת ציף 2018, עמ' 3–4.

²⁰ שם, עמ' 155–156.

²¹ איתמר רדאי ואריק רודניצקי, "אזרחות, זהות והשתתפות פוליטית: סקר עמדות הציבור הערבי בישראל", ביאן 12, דצמבר 2017.

²² ראו גם מאמרו של שלומי דסקל בגיליון זה.

שלומי דסקל* / מתמזג, אבל לאו דווקא אופטימי: בַּסָּאם בִּירוּמִי, אמן רוק ערבי בישראל – בין האישי לפוליטי

בַּסָּאם בִּירוּמִי (יליד עכו, 1977) הוא זמר רוק, אומן ויוצר, בן למשפחת מוזיקאים. דודו, סמיר שוקרי (שְׂפָרִי), היה מראשוני האמנים הערבים בישראל ששרו בעברית ופרצו לתודעת הציבור היהודי בארץ בשלהי שנות השמונים (זכור במיוחד להיטו "רונה", שהוביל אותו להופעה בפסטיבל בשנת 1987 בשיר הדו-קיום "ממשה עד מוחמד").²³ שלא כדודו, בירומי אינו שר בעברית ואינו שואף להשתלב ברשימות השידור של תחנות הרדיו בעברית; הוא אף אינו מנסה להשתלב בזרם המרכזי של המוזיקה בחברה הערבית.

בסוף שנות התשעים ייסד בירומי את ח'אלס (ח'לצ), להקת הרוק-מטאל הראשונה בישראל ששרה בערבית, תופעה חריגה בנוף המוזיקה הערבית בארצנו. למרות השתייכותה לסוגת המוזיקה הרועשת והבועטת, לא מרדה הלהקה במוסכמות ולא הציגה תכנים ביקורתיים על החברה שאליה היא משתייכת. באחת הכתבות על הלהקה הסביר בירומי: "אנחנו חיים טוב, אין לנו מה להתלונן".²⁴ בעקבות ההצלחה המצומצמת שלה זכתה הלהקה ולצד קשיי הקיום של העוסקים במוזיקה בישראל ובמוזיקה ערבית בפרט, פרש בירומי באורח זמני מתחום המוזיקה.²⁵ הוא ניסה לפעול גם בתחום המשחק, אך פרש גם מעיסוקו זה מכיוון שהתפקידים שקיבל היו לדבריו "מלצר או מחבל או פועל בניין או פועל בניין שהיה מלצר ונהיה מחבל". על כך הוא הוסיף: "הבעיה שאני באמצע: אני לא ערבי מספיק, כי אין לי את המבטא ואני לא יהודי, אני ערבי".²⁶

בשנת 2016 הוציא בירומי את אלבומו הראשון **סִירָפ** (קרקס) כאמן עצמאי. בחוות דעתו על היצירה הגדיר מבקר המוזיקה בן שלו את בירומי כמיעוט בתוך מיעוט: מיעוט מוזיקלי בתוך מיעוט לאומי, שכן הוא פועל בזירה שאין לה צרכנים רבים בארצנו הן מבחינת השפה והן מבחינת הסוגה המוזיקלית.²⁷ עם זאת בירומי איננו לבדו באופן מוחלט; לאחרונה ניכרת התעוררות בזירת מוזיקת הפופ-רוק בשפה הערבית בישראל. שלו עצמו מזכיר את ג'ואן ספדי ואת לונא אבו-נסאר, ולצידם כדאי לשים לב למִיסָאא' דאו (בְּתוֹ של השחקן סלים דאו), לְרֵשָא נחאס, ללהקות **עֵצֵל וּמַעֵי נַאטִיס** (שבה מנגן עֵסָאן, אחיו של בירומי) ועוד. להוציא מעטים, רובם אינם מייעדים את יצירותיהם לקהל דוברי העברית, אך לעיתים נדמה כי דווקא שם הם מעוררים הד נרחב יותר.²⁸

בשירי **סִירָפ** ניתן למצוא שלושה סוגים: היתוליים, אישיים ופוליטיים. השירים אינם מופיעים לפי סדר נושאי, אבל סדר הופעתם אינו מקרי אלא מציג אמירה מובהקת מצד בירומי. האלבום נפתח בקטע אינסטרומנטלי טורד מנוחה שנקרא **אַנְדָמָאג'** (מיזוג או התמזגות).²⁹ מבקר המוזיקה תום יוגב מוצא כבר בפתיחה הזאת עדות לדמותו של בירומי כמערבב בין סגנונות מוזיקליים וכן בין אמירות אישיות לפוליטיות.³⁰

בין השירים ההיתוליים נמצא למשל השיר **עֵאל-סָאחָה** (על רחבת הריקודים), המתאר את ייסוריו של אדם המתאוה לרקוד אך מתבייש מכיוון שאינו יודע לרקוד. הסיטואציה המתוארת בשיר מעוררת הד לספרו של סייד קשוע "ערבים רוקדים" ובייחוד לתיאור הסרקסטי של החיבור

* **שלומי דסקל** הוא חוקר מדיה בחברה הערבית בישראל. ספרו, **תחנת הרדיו א-שמש בתפר שבין רגולציה, פוליטיקה וכלכלה** (יחד עם תהילה שוורץ אלטשולר), יצא לאור ב-2015 בהוצאת המכון הישראלי לדמוקרטיה.

²³ סמיר שוקרי, "רונה" <https://www.youtube.com/watch?v=KQ2HuZjz0-Q>; "ממשה ועד מוחמד", <https://www.youtube.com/watch?v=vu5H-0Osmeo>

²⁴ ענבל שתיוק, "שרים בערבית נגד המגזר", **nrg**, 14.10.2004, <http://rss.nrg.co.il/online/5/ART/796/943.html>, אפשר לשער כי עורך הכתבה לא עמד בפיתוי ובחר להעניק לכתבה את הכותרת הזו אף שהיא סותרת את תוכנה.

²⁵ תרם לכך גם הלחץ מצד בני המשפחה, שראו כיצד הדוד סמיר כשל בניסיונותיו להתפרנס מהעיסוק במוזיקה, ובחר לעזוב את הארץ למרות הצלחתו בשנות השמונים והתשעים. ערן אלדר, "הולך לי שם, רונה", **nrg**, 24.10.2008, <http://www.nrg.co.il/online/54/ART1/802/153.html>

²⁶ עמית מזרחי, "ניסוך הרוק הערבי", <https://www.youtube.com/watch?v=fJe2DFgocKA>

²⁷ בן שלו, "הרוקר הערבי שמשמיע את קולו של המיעוט", **הארץ**, 21 באוגוסט 2016.

²⁸ לבירומי ערך בויקיפדיה בעברית אך לא בערבית. כך גם לונא אבו נסאר, ג'ואן ספדי ואחרים. ראו ויקיפדיה, "זמרים ערבים ישראלים", <https://he.wikipedia.org>

²⁹ Bassam Beroumi, Fusion **اندماج بيرومي** - <https://www.youtube.com/watch?v=6XPdz4PTKng>

³⁰ תום יוגב, "מערבב, לא מנער", **קולומבוס**, 7 באוגוסט 2016, <http://columbusmusicmagazine.com>

בין ערבי לריקוד, אם כי בירומי אמפתי בביקורתו יותר מקשוע. בשיר אחר, **אנא ראיח** (אני הולך), הוא מספר בנימה אישית על אישה ששברה את ליבו, ובחיבורו לשיר אישי אחר שלו, **אַרְגִּיעִי** (חזרי), שאינו נכלל באלבום,³¹ מתגלה הסיבה: קשרים רומנטיים כמעט חסרי סיכוי בין נוצרים למוסלמים. נקודה זו כבר עלתה לפני כעשור ביצירה תרבותית נוספת – הסרט "עג'מי", של הבמאים ירון שני ואסכנדר קופטי.³²

משיריו האישיים המופיעים באלבום עולה דמות מורכבת, מתחבטת, ולעיתים כמעט אבודה. רעיון זה מתעצם בשיר **בְּתֵדִ'פְּרִי**, (את זוכרת) הנסב על מערכת יחסים שהוחמצה, ובעוד האישה המשיכה הלאה, הגבר נותר מרחף באוויר.³³ בשיר **מַעֲאֵנִי** (משמעויות) מתחברים האישי והפוליטי, כשהוא מבקש מבת זוגו או אהובתו: "בואי נברח מכל המנהגים והחומות".³⁴ השיר האחרון בקבוצה זו, **ג'מילה**, נראה כשיר אהבה שגרת, אך גם הוא ממלא תפקיד – הוא מופיע לאחר השיר המורכב והכבד ביותר באלבום, כפי שנראה להלן, ותפקידו להפיג את האווירה הכבדה שהוא הותיר מאחוריו. בעבר דיבר בירומי על רדידות השירים בערבית, העוסקים רק בנושאים רומנטיים, וקשה להאמין כי הוא נפל לאותה מלכודת.³⁵

שלושה משירי האלבום עוסקים בנושאים פוליטיים במובהק: **סִיֶּרֶפ** (קרקס), **פְּתֵב אל-תֵּאֲרִיח'** (ספרי ההיסטוריה) ו**לאג'א' עלא אַרְדִּי** (פליט על אדמתי). השיר **סִיֶּרֶפ**, החותם את האלבום וגם נתן לו את שמו, מתאר עולם המתנהל כקרקס, ובו העשירים ובעלי הכוח מנצלים את כל האחרים. בכסות של קצב עליו וצוהל מוצגת תמונת מציאות קודרת ופסימית. את השיר **פְּתֵב אל-תֵּאֲרִיח'** הגדיר בירומי כ"שיר פוליטי שטמון בו טריק" בשל אי-הבהירות אם מדובר בשיר שנכתב לבחורה או לאדמת המולדת.³⁶ תורמת לכך העובדה שהמילה 'אדמה' בערבית היא בצורת הנקבה.

על ההסתתרות מאחורי משחקי לשון מוותר בירומי בשיר **לאג'א' עלא אַרְדִּי**, שכותרתו ותוכנו מכוונים בבירור לנכבה. בין היתר מוזכרים בשיר שמות כפרים שנחרבו ונעשו לסמלים איקוניים דוגמת בְּרִיָּה וטנטורה, לצד מוטיב מאפיין בשירה הפלסטינית – הציפור החופשייה המעופפת בשמי המולדת.³⁷ פזמון השיר עובר מהסיפור ההיסטורי הגדול לנקודת המבט האישית של הכותב, ובו מבהיר בירומי מהי הפליטות בעברו: "אני פליט בארצי / גר על אדמתי / האוויר לא שלי / ואפילו לא המים. אני גר בארצי / פליט על אדמתי / השמש לא שלי / ואפילו לא הירח". בירומי משתמש כאן בערבוביה במילים ארד (**ארצ'**, אדמה או ארץ) לצד **בלד** (יישוב או ארץ) כדי להעביר את המסר, ברם התחושה הזאת אינה מלווה ברצון לנקום או להתמרד אלא דווקא בתחושה של פסיביות ואפילו של חוסר אונים. במילותיו: "ספרי ההיסטוריה שוקדים על מחיקה / מחיקת כתובתי וכתובת ילדי, אני המושפח / על אדמתי זרוק".³⁸ לתחושת האבל תורמת המוזיקה הנשמעת כשיר קינה, המתבסס על נגינה של גיטרת הבס.³⁹ על אודות שיר זה אמר בירומי: "רוב הזמן אני כן מרגיש שייך, אני כן מרגיש חלק והכול בסדר. אבל יש את המקומות האלה, יש את הימים האלה, שאני מרגיש אוטסיידר". על כך הוא הוסיף: "הוא מסופר דרך החוויה שלי, של לחיות על אדמה שהיא שלי, תחת משטר שלא בחרתי בו. אני נולדתי לארץ פלסטין, כשהממשלה והמדינה הן ישראל. נולדתי למציאות קיימת, כשרוב הזמן מזכירים לי שאני לא, you are not the owner מה שנקרא, ותתנהג כמו שאנחנו רוצים וכמו שקבענו. לכן יש פה את הדימויים של 'השמש, המים והאוויר לא שלי'".⁴⁰

³¹ ארבעי – بسلام بيرومي - https://www.youtube.com/watch?v=sny_MCFC7TU

³² ירון שני ואסכנדר קופטי, עג'מי, 2009.

³³ פתיחת השיר מזכירה את השיר **פסאתין** (שמלות) של הלהקה הלבנונית משרוע לילא. השיר מספר על מערכת יחסים בין בני דתות שונות, וגם בו הקשר מסתיים בכישלון.

³⁴ במשפט זה לא ברור אם הכוונה לחומות (אסואר) או לקולות (אצואת), אם כי בשני המקרים המשמעות הכללית אינה משתנה.

³⁵ **קהותנא**, mix tv, 3.10.2010.

³⁶ יוגב, לעיל הערה 30.

³⁷ מוטיב זה מופיע בשירים אין-ספור. בשנים האחרונות הוא זכה לחיזוק עם זכייתו של מחמד עסאף העזתי בתחרות "ערב איידול" בשנת 2013. השיר שבחר עסאף לבצע בגמר היה **יא טיר אל-טאיר**, המתאר ציפור העפה מעל פלסטין ומתבקשת למסור ד"ש לעריה.

³⁸ הפסיביות באה לידי ביטוי גם בשיר **פְּתֵב אל-תֵּאֲרִיח'**, שבו מדבר בירומי על ספרי היסטוריה שנמחקו והובילו למחיקת הזיכרון, והכול מנקודת מבט פסיבית.

³⁹ שלו, לעיל הערה 27.

⁴⁰ יוגב, לעיל הערה 30.

להקת **ח'אלס** לא חידשה הרבה מבחינת התוכן ולכן חשיבותה נעוצה בעצם קיומה יותר משהיא נעוצה בתכנים שהפיקה. בירומי העיד כי בימי ח'אלס הם השתדלו ללכת בין הטיפות ולהימנע מלהרגיז.⁴¹ **סיף** מבטא מצב הפוך – אולי אין בו חידושים מוזיקליים, אבל תוכנו חשוב יותר. דרך האלבום ניתן להציף היטב בשכבה מסוימת בחברה הערבית בימינו – דור הצעירים בשנות הארבעים לחייהם, בני מעמד הביניים, הנוטים לאינדיווידואליזם לצד היותם בעלי תודעה פוליטית.

באחד הראיונות בימי ח'אלס אמר בירומי כי חברי הלהקה אינם רואים את עצמם כ"אמני אנטי", שלא כאמן הראפ תאמר נפאר, למשל.⁴² נפאר נוהג להכות בשומעיו בכל העוצמה והכוח באמצעות שיריו. לעיתים נדמה כי עוצמתו כה רבה וחוזרת על עצמה עד כי היא מאבדת את משמעותה. הדרך של בירומי שונה: הוא מעביר מסר בדרך אישית, עדינה ומתוחכמת יותר. הוא איננו פעיל פוליטי חסר פשרות אלא אמן הרוצה לספר סיפור. הציר המרכזי בכתיבתו הוא הקו האישי, ואפילו הדיבור בשיריו הוא לרוב בגוף ראשון יחיד או רבים ("אני הולך", "עזבו אותי לנפשי", "אני רוצה לרקוד כמו שבא לי", "שרפת אותי באהבתך" וכו'), עיקרון הבא לידי ביטוי בשירי הלאומי ביותר, שבו מוצגים רגשותיו האישיים כפליט.⁴³ בכך הוא משמש דוגמה לתופעה הניכרת בקרב יוצרים ערבים בישראל, הפונים לכתיבה אישית ומתנערים מכותיבה פוליטית מגויסת.⁴⁴ עם זאת אין לטעות; התודעה הלאומית נוכחת בשיריו. לראיה, שליש משירי האלבום עוסקים בנושאים פוליטיים-לאומיים.

בסיף מתגלה בירומי כיוצר החי בין האישי לציבורי, בין הלאומי לאזרחי ובין הרצון לחיות חיי שגרה ולהתמזג לבין מציאות חיים של מיעוט לאומי בישראל. במילותיו הוא: "אני לא נגד – אני בעד. בעד חיבור. בעד להיות יחד [...] השאלה היא אם אני רוצה לחיות כאן ועכשיו במלחמות או ביחד, וזה מה שאני אומר לכל מי ששואל מה הדעה הפוליטית שלי. אני לא רוצה לבזבז את הזמן בלהאשים ולהתקרבן אלא להשקיע את היום כדי להיות ביחד [...] אני לא מאמין בלעבוד על דו-קיום, אלא להיות בזה".⁴⁵

ואכן, בשיריו אין בירומי רואה במדינה אויב או יריב, שלא כאמנים אחרים, ודאגתו נתונה בעיקר לנושאי היום-יום. עם זאת, הוא מוטרד מהחיים במציאות הישראלית. בסקר "אזרחות, זהות והשתתפות פוליטית" שערכה קרן קונרד אדנאואר לאחרונה עלה בין היתר כי רוב הנשאלים מייחסים חשיבות רבה יותר לנושאים הקשורים לשגרת חייהם כמו ביטחון אישי מול פשיעה ואלימות, התמודדות עם גזענות, כלכלה ותעסוקה, לעומת נושאים פוליטיים כמו סוגיות הקשורות בפלסטינים או התהליך המדיני. בנוסף, התברר כי רבים מהנסקרים משכבת הגיל של בירומי מציגים עמדות חיוביות כלפי חוויית החיים בישראל גם אם הם סבורים כי אין היא מתקדמת בכיוון הנכון.⁴⁶ שילוב זה בין האופטימי לפסימי ניכר לכל אורכה של יצירתו של בירומי לצד נטייה קלה לפסימי, לטעמי. בעבורו, כמו בעבור רבים מבני דורו, החיים לצד החברה היהודית בישראל אינם רק סיסמה או שירי דו-קיום אלא מציאות חיים, לטוב ולרע.

⁴¹ גלית עדות, "מטאל ערבי", **מעריב**, 13.07.2016 <http://www.maariv.co.il/culture/tv/Article-549074>

⁴² שתינו, לעיל הערה 24.

⁴³ גם לח'אלס היה שיר לאומי - **בלאדי** (ארצי), אך הוא שר בו על העם הפלסטיני ולא על הפרט הפלסטיני בנימה פומפוזית המאפיינת את סוגת המטאל-רוק.

⁴⁴ ז'נאן בסול, "יש חיים אחרי הנכבה: הספרות הפלסטינית יוצאת לדרך חדשה", **הארץ**, 1 ביוני 2017, <https://www.haaretz.co.il/gallery/literature/premium-1.4137479>

⁴⁵ עדות, לעיל הערה 41.

⁴⁶ איתמר רדאי ואריק רודניצקי, "אזרחות, זהות והשתתפות פוליטית: סקר עמדות הציבור הערבי בישראל", **ביאן**, גיליון 12, דצמבר 2017, https://dayan.org/kap/images/stories/Bayan_no-12_December-17_HEB.pdf